

Добросав Туровић
Историчар
Лесковац

УДК 341.322.5(=163.2)(497.11)”1917”
94(497.11)”1917”

ЗЛОЧИНИ БУГАРСКИХ КОНТРАЧЕТА И САБИРНИ ЛОГОРИ (Поводом 100 година од Топличког устанка)

АПСТРАКТ: Топлички устанак у Јабланици и Топлици угрозио је саобраћајнице према Солуну и Блиском истоку. Бугарски – аустроугарски окупатор, у марту и априлу 1917. године, покренуо је жестоку офанзиву, којом је у крви угушио устанак. Окупатор је убио око 35.000 Срба. Само у Јабланици, Топлици, Пустој Реци, Косаници убијено је око 20.000 Срба, а села су спаљена, а имовина опљачкана.

Наступајући окупатор – Бугари, Аустроугари, са арнаутским четама (30.000), до 25. марта 1917. угушили су Топлички устанак у крви. Над српским становништвом почињени су ужасни и крвави злочини: спровођена су масовна клања, убијања, вешања, силовања жена и девојака, батинања, бестијална мучења и спаљивања 50 устаничких села. Окупатор је пљачкао сва српска добра и спровео масовно интернирање Срба у своје заробљеничке логоре. Окупатор је у Јабланичком срезу на свиреп начин, убио 1.911 Срба, од тога 1.397 мушкараца, 278 жена 236 деце. Окупатор је батинао 4.229 лица, од тога 1.847 мушких, 1.594 жена и 288 деце. Бугари су спалили 19.241 зграда, од тога 4.061 кућу, 1.081 амбар, 1.782 штала, затим 10.682 штале, 1.114 салача, 486 кошева, 30 воденица, 2 кафане и друге зграде. Анкетна комисија Србије проценила је да ратна штета у јабланичком срезу износи 55.093.000 ондашњих динара у злату. Бугари су интернирали око 2.500 устаника и цивила Јабланице и Пусте Реке. О свих устаничких села највише је настрадало село Гајтан, где су Бугари село спалили, а његове житеље побили. Силовали су преко 2.500 жена и девојака.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Топлички устанак, контрачете, сабирни логори, злочини, мучења

Регуларна непријатељска војска – Немци, Аустријанци, Бугари и Шиптари – гушећи Топлички устанак, марта и априла 1917. године, убила је око 35.000 Срба. Само у устаничком подручју Топлице, Јабланице, Пусте Реке и Косанице Бугари су убили 20.000 људи жена и деце и спалили 55 устаничких села. Пуковник Александар Протогеров, командант Моравске области, за гушење Топличког устанка у Топлици унапређен је у чин генерала бугарске војске. На Соколовици, Копаонику и Кукавици остало је преко 3.500 српских четника под командом Косте Миловановића

Пећанца, Милинка Влаховића, Димитрија Беговића и Косте Војиновића. Отпор устаника непријатељу био је жесток и упоран. Под притиском јачих окупаторских снага устаничке чете и одељења су се повлачили у планине и шумовите пределе, како би четници били заштићени, а њихове борбене акције биле успешније. Устанак је ликвидираан, али организовани отпор устаника није престао. Устаничке вође и четовође нису се предале.¹

Напад окупаторске војске на устаничку територију имао је карактер казнене експедиције, злочиначке одмазде над српским народом. То је потврдио и сам председник бугарске владе Васил Радославов „...оправдано је безобзирно сатирање српског елемента... Можда ће се Србија обновити, може Србија после рата и да се повећа, али у Србији више неће бити Срба“. Аустријски конзул у Нишу, извештава своју владу у Бечу: „Бугари на устаничкој територији уништавају сва места спаљивањем.“ Четничке јединице нису уништене, уз борбени морал војвода и четовођа наставиле су да непријатељу наносе губитке. Бакља слободе није угашена. Бугарска команда констатује: „У бугарском подручју мир није успостављен... Устанички покрет поново је оживео ... са расутим маневарским четама.“ А аустријски барон Кун у извештају каже: „све побуњеничке вође успеле су да се сакрију на безбедна места.“²

После повлачења бугарских регуларних јединица са устаничког подручја у Бугарску а одатле на Солунски фронт, бугарска влада формира контрачете, мање јединице од 50 војника, добро наоружане и опремљене за герилско ратовање на планинском тешком терену, без контакта са командом по више недеља. На челу је био стари, искусан комитски војвода Дарвигов, са стажом од 1903. до 1910. године. Њихов борбени задатак је био: „да гоне сасвим одређену српску чету данима, недељама и месецима, све док је не униште.“ У чете су примали и Шиптаре и поједине четнике који су се предали, а који добро познају планинске терене.³

Бугарска влада је на устаничку територију послала 64 бугарске комитске чете за „чишћење“ терена од српских четника. На простору Јабланице и Пусте Реке и Косанице деловали су бугарски „планински водови“ које су предводиле бугарске војводе: врховни начелник Моравске војно-инспекционе области пуковник Протогеров, затим командант Моравске војно-инспекционе области пуковник Дарингов, са седиштем у Нишу, потом војвода Тане Николов, командант 11. оплеченог пука, Крум Зоографски, командир чете, Петар Розов, командир чете, Тодор Оровчанин, командир 11. дружине, Ицко (Ичко) Дмитров, командир 25. дружине, поручник Данил

¹ Туровић Добросав, Пешић Новица, Павловић Предраг, *Устанак у Топлици и Јабланици 1917*, Београд 2006. Стр. 90-94.

² Исто.

³ Писано сећање Саве Луковића из Гајтана у Народном музеју Прокупља.

Данаплов, командир чете, поручник Иванов, командир 3. чете, поручник Хоризанов, командир 2. чете, Папазов, командир роте, војвода Мечков, командант одреда, пуковник Атансов, командант 17. допунског батаљона, фелфебер Стеван Тербизов, 1. опл. Батаљона Софијске дивизије, као и војводе Михајло Ундазов, Славчо Пирчев, Танчо Стојанов, Трајко Павлов, Никола Грамешев, Христо Цветов, Влајко Мандрачев, Павлов, командант места у Медвеђи, мајор Попов, поручник Митар Куртов, пуковник Симеун, војвода Димандије, комитски војвода Кенеф Ђорђе, бугарски полицајац, Танов, бугарски пуковник, војвода Петар Кожахров Кужуклија, Тане Спасов, Стојил Петков, капетан и други.⁴

Војводе контрачета поделили су устаничка подручја и започели борбену акцију „чишћења“ терена од српских четника. Да би придобили четнике на предају, бугарске власти су 28. марта обећале амнестију о предаји и помиловању устаника и упућивању у бугарске логоре. Ова мера је донела недовољан резултат, па је бугарска команда у Нишу продужила рок за предају од 10. на 20. април 1917. године. Врло мало се четника предало, а Бугари су већину предатих стрељали, а мањи број интернирали у Бугарску.⁵

Контрачете су повећале терор против српског становништва Јабланице, Пусте Реке, Топлице и Косанице. Терор је коришћен као основно средство којим се покушавало сломити герилу. Примена масовног насиља, стрељања, мучења, батинања и вешања имали су за Бугаре циљ да морално и политички сломи устаничке вође отпора и српско становништво. На устаничком подручју стање се није смирило, четници су и даље нападали бугарске постаје, потерне одреде и њихове страже. Бугари нису успели да неутралишу главне устаничке вође: „...ниједан од њихових виђенијих људи и организатора до сада није ухваћен.“ Није било дана а да нека група четника није извела мању или већу акцију: у Реткоцеру убили су девет Бугара –посаду, затим у Гајтану, Доброј Води, Стубли, Житном Потоку и Добром Долу. Читави батаљони Бугара са српским народом Слишанске, Медвеђске, Туларске, Реткоцерске и Добродолске општине (старости од 10 до 90 година) претраживали су шуме и планине: Мајдан, Петрову Гору, Радан, Соколовицу, Кукавицу и Гољак, али је успех био мали.⁶

На територији Горње Јабланице и Косанице дошле су и распоредиле се бугарске комитске војводе, са својим одредима који су се звали „планински звоводи“: Од Тулара до Дренице војвода Ицко и војвода Орозов, у Дренцу

⁴ Топлица и Јабланица 1917. нав. дело, стр. 90-91. и Извештај Гаврила Николића о бугарским зверствима у јабланичком срезу 1915-1918. Народни музеј Прокупље; Митровић, Андреј, *Устаничке борбе у Србији 1916-1918*, Београд, 1987, стр. 268,367.

⁵ Писано сећање Саве Луковића, Архив САНУ.

⁶ Туровић Добросав, *Лесковац и Лесковачки крај 1915-1918, Лесковац*, 2006, стр. 316-326.

војвода Петков, у Доњем Гајтану, на Понти, војвода Диомандијев, у Косаници – Такама, и за Свињишта, војвода Тане Николов, у Ивању војвода Стојанов. Бугарске војводе били су србомрсци. Имали су одрешене руке и могли су чинити што год хоће. Као професионалци, били су вешти мучењима. Њима су се се знала само седишта али не и рејони. Са својим одредима крстарили су од села до села, од планине до планине, тамо где су се кретали српски четници. Једног летњег дана 1917. преко Гајтана је са одредом прошао србомрзац и велики мучитељ војвода Ицко. Сви мушкарци, који су се држали на опрезу, склањали су се у забитим пећинама, рудокопима Леца и оближњим шумама. Војвода Ицко успут је похватао неке старце и мучио их батинањем, везивањем и вешањем. Везивао им је на леђа руке, изнад лактова, а затим Бугари кроз ону везу провуку штап са којим увијају везу док се мишице не саставе, а груди почну да пуцају.⁷

Српске војводе и четовође са четницима, око 200, пружили су жилав отпор бугарским одредима и водовима: Капетан I кл. Милинко-Влаховић, са 30 четника, на планинском простору Кукавице и Гољака, командант Ненад Радовић Зеко, потомак војводе Мине Радовића, са 42 четника, дуж старе српске границе, на Мутиводи и Лисици, четовођа Гајтана Шћепан Кецојевић, са 25 четника, на простору Петрове горе, Радана, Расовице и Мајдана, четовођа Слишана Тодор Митић Слишанче, са 15 четника, Бучуметске шуме, Петрова гора и Радан, четовођа Иван Плавшић, са 35 четника, на Вељој Глави, Кукавици и дуж старе српске границе. Он је са четницима убио у Зајечевцу 15 Бугара, више Шиптара, као и 9 Бугара у „Абазов поток“. Њих је убио Радуле Гогић из Сијарина. Четовођа Реткоцера Бојица Ивовић, са 15 четника, кретао се планином дуж старе српске границе, од Секираче до Тулара. Једне летње ноћи Бојица и његови четници упали су у зграду где је била бугарска постаја и побили све Бугаре. Неустрашиви четовођа Пусте Реке Милорад Перовић, са 25 четника, побио је око 25 Бугара и 30 српских издајника у селима Пусте Реке. Војвода Тошко Влаховић, са 25 четника, кретао се у Доњој Јабланици и Пустој Реци, где су убили више Бугара. Војвода и други командант Јабланичког четничког одреда, поручник Димитрије Беговић, са 22 четника, кретао се планинама Соколовице и Радана, као и дуж старе шумовите границе до Маркова виса и Секираче. На том простору његови четници су убили више Бугара и Шиптара.⁸

⁷ Писано сећање Саве Луковића из Гајтана.

⁸ Писани исказ Вука Плавшића из Боровца; Туровић Добросав, *Горња Јабланица кроз историју*, Београд, 202, стр. 381-401.

Бугарски војвода Тане Николов

Крајем маја 1917. бугарска команда у Нишу констатује: „Устанички покрет поново је оживео у поређењу са мартовским покретом, који је био у великом стилу, разлика је у томе што се ми данас суочавамо са расутим маневарским (устаничким) четама“. Зато командант Моравске војно-инспекцијске области пуковник Дарвингов 16. јула 1917. године објављује наредбу о промени тактике у борби против српских четника. Бугарске контрачете починиле су велике злочине у Јабланици, Пустој Реци, Косаници и Топлици, путем „собрања“ – бугарских логора за 51 устаничко село. Оне су десетковале преживеле устанике и разбиле јабланичко-топличко устаничко језгро.⁹

У бугарским логорима („собрања“) за устаничка села (51) примењиване су драконске мере мучења Срба и али и уцене: „...ако се не предају четници, побиће им породице“. Да би спасили своја попаљена села и породице које су Бугари држали у логорима као таоце, велики број, око 1.000 устаника се предало бугарским војводама: у Добром Долу, Реткоцеру, Тулару, Медвеђи,

⁹ *Устанак у Топлици и Јабланици 1917*, нав. дело стр.91-92.

Слишану, Сијаринској Бањи, Медвеђи, Гајтану, Доброј Води, Статовцу, Орану, Житном Потоку, Клајићу, Лебану, Бојнику, Бријању, Брестовцу и другим местима јабланичког среза, предали су се због колективне уцене њихових породица и фамилија, па и целог села.¹⁰

Терор и дејство бугарских контрачета и српско издајство коштало је главе многе српске четнике, четовође и војводе: Тошка Влаховића, Косту Војиновића Косовца, Тодора Митића Слишанчета, Димитрија Беговића, Синадина Јанковића, Димитрија Поповића Гмитра, Грујице Албијанића, Николе Балића Миња, Ненада Радовића, Шћепана Кецојевића, Шћепана Туровића, браћу Грубаче – Саву, Ђурицу, Новицу, Зека и Спасоја, браћу Бојице и Николе Ивовића, Милоша Ђуровића, Радисава Лукића Рубежића, Рамадана Азировића и друге.¹¹

Опокољени војвода Коста Војиновић, поручник, и војвода Димитрије Беговић, четовођа, Димитрије Поповић, четовођа, и Грујица Албијанић, издати од издајника Срба, да не би пали у душманске бугарске руке, извршили су самоубиства и јуначки окончали своје часне животе за слободу Србије.¹²

Бугарски војвода Тане Николов објавио је у ратном дневнику од 17. августа до 6. октобра 1917. године да је његов 11. планински пук, ухватио на терену 152 четника од којих је стрељао девет, а 33 обесио, да се предало 66 четника, од којих 14 четовођа, да је запленио 46 пушака, две бомбе и 1365 метака, затим опљачкао 361 овцу и јагњади, 126 коза и јаради, 46 свиња и прасића и 39 говеда и телади.¹³

После „велике потере“ бугарске војске, 12.09. 13. и 20. јуна 1917. у бојничкој и косаничкој општини, кад су Бугари села испразнили, тада су повели много деце и жена, спалили су Зоровац, Дубраву и Брестовац, затим 21. јуна биле су потере око Магаша, Коњувца и око Гајтана. Тада је дошло до великог спровођења српског народа у бугарске „собрања“ логоре у Јабланици и Топлици.¹⁴

Бугарска команда је 10. јуна 1917. објавила „опроштај“ за све герилце у Моравској војно-инспекцијској области, а који положи оружје до 1. Јула. Амнестија је померена до 15. јула сваком четнику ко се добровољно преда. Тиме су Бугари хтели да униште најуспешније чете покрета отпора.¹⁵

Амнестије и свакодневне бугарске потере са народом утицале су да се српски четници предају бугарским командама, као: четовођа Иван Плавшић

¹⁰ Исто.

¹¹ Исто.

¹² Исто, 90-91.

¹³ Државни архив Софија, фонд 1730 Околитско командантство Лебане, Тане Николов, Дневник, стр. 26; Горња Јабланица, Нов.дело стр. 381-384, Митровић, Андреј, *Устаничке борбе у Србији 1916-1918*, Београд, 1987, стр 390-391.

¹⁴ Исто.

¹⁵ Исто.

са 20 четника, код Гвоздене ћуприје у Маћедонцу, војводи Петару Розову, затим четовође Реткоцера Бојица и Никола Ивовић са 15 четника, војводи Милану Ђуркову у Реткоцеру, постоји четовођа Шћепан Кецојевић са 20 четника у Гајтану, војводи Димандију, а четници Медвеђе бугарској команди у Медвеђи па четовођа Ненад Радовић са 42 предао се бугарској команди у Реткоцеру. Четници у Пустој Реци предали су се у Бојнику, Житном Потоку, Бријању и Брестовцу.¹⁶

Предало се више од 1000 јабланичких четника. Већина је интернирана у бугарске логоре, а мањина је убијена након предаје. Посебно су страдали четници Тулара, који су се на обећање „помиловања“ предали. Међутим, после су сви мучени и батинани, а затим спроведени (40) у село Медевце, у кућу Петра Јанкетића, које су Бугари секирама и бајонетима усмртили.¹⁷

ЈАБЛАНИЧКЕ ПЛАНИНЕ - ЧЕТНИЧКЕ БОГАЗЕ И СКРИВНИЦЕ

После пропасти Топличког устанка марта 1917. године устаничке веће и мање герилске чете и групе потражиле су спас у јабланичким планинама и горама: на Гољаку, Радану, Мајдану, Петровој гори, Пролому и Арбанашкој и на планини Кукавици. Некадашње хајдучке пећине и скривнице биле су српским четницима богазе и уточишта. На обронцима Веље главе склањали су се четовође Божо Канкараш и Радуде Гогић; У пећини на Марковом вису: четовође Радос Ракочевић, Михаило Јакшић, Раде Влаховић, Новица Шукић; у Реткоцерским шумама: четовође Милош Ђуровић из Мркоње, Бојица Ивовић, Никола Ивовић, затим Богдан Никчевић, Божо Никчевић, Марко Божанић и Панто Булатовић, сви из Реткоцера, Даница Мрдељић из Доброг Дола; пећини насеља Балтић, ката 676, Ђоровица, и у Реткоцерским шумама склањали су се четовође: Синадин Јанковић, Митар Поповић, Витомир Митровић Бајча, из Медвеђе, Сима Шуматовић из Орлана као и четници Милан Урошевић, Божо Поповић из Медвеђе, четовођа Михајло Арсић из Црног Врха; пећини, близу Свирца и Боровца (Мазића) боравили су четовође Иван Плавшић, Вуко Плавшић, Леко Плавшић, Милош Плавшић, Радосав Плавшић, Ристо Ступић. Рашо Баранац, Милан Мазић и Милан Грујић из Боровца, др Божидар Божо Поповић из Сијаринске Бање, Милутин Петровић Љуја из Свирца, Митар Глушац из Врапца, Милорад Вучковић из Радевца, Василије Перовић, Батрић Дедовић, Бајо Дедовић, пећинама старих рудокопа планине Мајдан: четовођа Шћепан Кецојевић, Јован Жугић, Симо Кецојевић, Владимир Грбовић, Марко Божовић, Ђуро Зејак и Јоко Кривокапић из Гајтана; планини Радан и Петровој гори: четовођа Никола Балић Мињо, Шћепан Туровић, Ђуро Јовановић Лаковић, Саво

¹⁶ Исто

¹⁷ Исказ Александра Марковића, устаника из Тулара; *Горња Јабланица*, нав. дело, стр. 375-376.

Лаковић, Сава Луковић, Александар Јововић, Мируна Јововић; планини Радан: војводе Коста Пећанац, Јован Радовић и капетан прве класе Миленко Влаховић са 12 четника; Лопарди, на Радан планини: војвода Димитрије Беговић са седам четника; простору Добре Воде, Појата и Радан планине: четовође Тоша Митић из Слишана и Грујица Албијанић из Гајтана, затим Иво Босанац, четници Стаменко Стајић, Стратија Младеновић, Милутин Милчић, Васиљко Анђелковић, Милан Антанасијевић, Добросав Милчић. Стојан Петковић, Михајло Петковић, Јоргаћ Милчић, Милутин Богдановић, Стојадин Милчић, Стојко Анђелковић, Лазар Станојевић, Обрад Радосављевић. сви из Слишана и Стојанча Јовић из Ображде.¹⁸

БУГАРСКИ САБИРНИ ЛОГОР „СОБРАЊА“

После гушења Јабланичко-топличког устанка, марта и априла 1917. године, бугарске окупационе власти у јабланичком срезу примениле су до тада нечувене репресалије над цивилним становништвом. Да би уништили оружане устаничке чете и групе, Бугари су у Јабланици применили систем сабирних логора, депортовања становништва у оближње варошке и градске центре и интернирање устаника ”сумњивих и непознатих” лица у заробљеничке казамате у Бугарској. Да би онемогућиле српским комитама да се састају са српским народом и својим породицама и родбином, спровели су систем груписања људи, жена и деце у сабирне логоре. Народ су држали као таоце.

У јабланичком срезу бугарске окупационе власти формирале су 51 сабирни логор, и то: у Горњој Јабланици 28, у Пустој Реци 12 и Доњој Јабланици 11 логора. Српски народ затварали су у неспаљеним кућама и школама. Највећи сабирни логор за целу Горњу Јабланицу био је у Пустом Шилову. Команданти тог логора били су пуковник Павлов и војвода Мартинов. Помоћни и већи, сабирни логори били су у Тулару, Реткоцеру, Доњем Гајтану, Медевцу, Сијаринској Бањи, Клајићу, Бувцу, Маћедонцима, Медвеђи, Стубли (Мискић), а мањи у Дренцу, на Бубрегу (Горње Леце), Бабином Зубу (Стубла), Горњем Гајтану (Шљивово), затим у Тупалу, на Петровцу (Гајтан), у Свињиштима (Гајтан), Спонцу и Врапцу, а посебни логори у Сијарини, Магашу, Свирцу, Боровцу, Лапаштици, Боринцу, Мркоњу, Пороштици, Коњину, Лугару, Губавцу, Бублици, Бојнику, Брајини, Придворици, Голом Риду, Чокотину, Горњем Бријању, Житном Потоку, Брестовцу, Лебану и др.

За устаничка јабланичка села и устаничке породице Бугари су установили и посебне концентрационе логоре и затворе у Лесковцу, Приштини, Нишу, Куманову, Мирошевцу, Јашуњи и другим оближњим местима у које су депортовали и расељавали устаничке породице из Јабланице и Пусте

¹⁸ Устанак у Топлици и Јабланици 1917.стр.85-90; Писано сећање Рада Вуксановића из Тулара-Дом културе Медвеђа.

Реке. У Медвеђи, постојао је логор где су груписали Горњојабланичане и тиме онемогућили српским комитама сваки контакт с народом.¹⁹

Бугарска војска, после гушења устанка, спалила је сва села туларске општине и извршила масовне злочине. После крвавог пира, покупила је преживеле породице Мркоња, Тулара, Пороштице, Медевца, Губавца, Велике и Мале Брајине и Чокотина и све их спровела у Приштину, где их је затворила у млин Шукри-Бега. Под веома тешким условима Бугари су их држали 2-3 месеца. Глад и епидемије харале су затвором. Највише је страдало деце. У току лета 1917. године Бугари су преживеле Туларчане стражарно спровели из приштинског затвора у Туларе. Преко 100 породица сместили су у кућу Шпира Ђапића, а за остале подигли су 20 савардака, на ливадама Радовића где су груписали Туларчане из поменутих села. Све те породице бугарска војска је чувала и изоловала од других насеља и становника. Туларчанима су забранили свако кретање ван бугарског логора. За време зиме, због лоше исхране, одеће и обуће и због заразних епидемија велики број деце и изнемоглих стараца је поумирало. У Сијаринској Бањи био је логор за Србе и Црногорце Сијарине и Свирца, а лета 1917. ту су Бугари груписали и Србе из села Маровца, Боровца, Врапца, Мркоња, Пороштице, Медевца, Богуновца, Чокотина и Тулара. У јабланичкој Стубли, у Мискићима, Бугари су у кућама Милоша и Мата Перовића, формирали сабирни логор за села: Стублу, Горње Леце и Секирачу, а у Реткоцеру око општинске зграде и близу куће Раја Влаховића формирали су логор за Реткоцер, Маћедонце, Варадин и Спонце. Одрасле становнике затворили су у колибе - бусаре а малу децу у говеђе и овчје торове. У Доњем Гајтану (Понта), у кућама Божа Савића, Јока Кривокапића и Панта-Мујице Луковића био је бугарски сабирни логор за породице Савића, Паовића, Луковића, Радосављевића, Жарковића, Шкиљевића и Гузине. Ту је био смештен бугарски суд и вешала. У кући Радоша Шуковића Мурата налазио се бугарски штаб војводе Димандијева. У Свињиштима Бугари су затворили у бусакe многобројне породице Јокановић и Јелић. На Бабином Зубу, у кући Милоша Симића, налазио се бугарски штаб и сабирни логор. У Дренцу, у кући Милије, Маринка и Петра Радојевића био је бугарски сабирни логор, где су Бугари држали као таоце 50 породица из Гајтана. У Ждеглову био је сабирни бугарски логор за породице из Новог Села, Кремена, Голог Риди и Нове Тополе, а у Спонцу Бугари су у кући Мине Ракочевића формирали логор за породице Ракочевић, Вулетић и Булатовић. Поменуте породице Бугари су у логору држали једно лето и једну зиму. У кући Гавра и Јагоша Ракочевића био је сабирни логор за неколико породица. У Медевцу, у кући Петра Јанкетића, био је бугарски сабирни логор за 17 породица. У тој кући Бугари су подвргли посебном мучењу устаничког четовођу Ненада Зека Радовића и његових 40 комита, који су се предали. Ту су Бугари на

¹⁹ Лесковац и лесковачки крај 1915-1918, нав. дело, стр. 316-325, Туровић Добросав, Гајтан у НОБ, Београд, 1975, стр. 87.

зверски начин убили Радовића и 26 његових устаника, од којих су три из Медевца. Бугарске окупационе власти вршиле су груписање становништва у логорима од почетка пролећа па до касно ујесен. Плански су груписали становништво из Горње Јабланице да не би хранило српске устанике и четовоће. Логоре су Бугари добро чували. Ван логора могло се ићи само уз одобрење команданта или под бугарском стражом.²⁰

Бугарски сабирни логори у јабланичком срезу били су права мучилишта за Србе у поробљеној Србији. У њима су се Бугари у очима света осрамотили, искилили свој бес над недужним српским народом и испољили своју крваву ћуд. Мучили су, вешали, клали, стрељали, батинали и силовали. Њихови команданти, бугарске војводе, чиновници, војници, целати и зликовци нису имали ни према коме милости. Са посебном животињском насладом и зверском жеђи подједнако су убијали и малу децу и изнемогле старце, а силовали девојчице и старе бабе. Пекли људе и набијали гвоздене клинцe. И није чудо што је јабланички срез, од свих устаничких крајева у југоисточној Србији највише настрадао и поднео највише људских жртви. У сабирним логорима Бугари су српски народ држали као таоце. Ако би неко од њихових војника погинуо, логори су им служили за одмазду и убијање и по десет Срба за једног Бугарина. У сабирним логорима Бугари су стрељали 872 лица. По наређењу бугарских војвода Ицка, Розова, Тодора Кожуклије, Варне, Танеа, Нартинова и пуковника Павлова, у јабланичкој Стубли стрељано је 360, у Тулару 192, у Реткоцеру 53, у Пустом Шилову 24 устаника из више јабланичких села. Под вешалима окончало је живот 20 људи и жена, спаљено је 27 лица, од тога две жене, четворо деце, затим заклана су 173 грађана, од тога 153 устаника, дванаест жена, осморо деце, а под бугарским батинама умрла су 123 лица, од тога 79 јабланичких комита, 34 жене и десеторо деце. Највише лица Бугари су побили у сабирним логорима: у Пустом Шилову, Стубли, Тупалу, Реткоцеру, Бубрегу, Гајтану, Бабином Зубу, Тулару, Белановцу, Ивању, Горњем Бријању, Житном Потоку и Лебану. Велики број жена и девојака Бугари су силовали. Кад су „собрања“ распуштена и народ се вратио на своја огњишта, Бугари су тражили да се преда скривено и остало оружје. Били су строги и престроги, а Народ се бојао потказивања и издаје, па је предавао све што је имао.²¹

Ристо Манојловић из Добре Воде о бугарским логорима каже: „Због присуства српских комита, Бугари су спалили Брестовац „Арнаутски“, а његови житељи спровели у сабирни логор у Бублицу, а у сабирни центар у Магашу и сељаке Добре Воде. Кад су спроводили Добровођане, поред гробља застала је Божана Ковачевић и почела да гласно нариче тужбалице. Један од Бугара пришао је старици и не разумевајући црногорску тужбалицу,

²⁰ Исто: казивање Александра Марковића из Тулара; *Лесковац лесковачки крај 1915-1918*, нав. дело, стр. 316-325; *Наше стварање*, Лесковац, 1974, стр. 81-101; казивање Риста Манојловића из Добре Воде.

²¹ Исто.

рекао: „Деде, бабко, мама ти српска, певај о Балгарима!” Божана се прекрстила и закукала: „Данас један, прекосутра сви до једног, не ишчекали зору, ни дана. Дабогда, боже почуј и почуј, услиши молбу.“ Бугарски војник, задовољан бабином „песмом“ добацио јој је: „Така, така, бабичка“.

УЦЕНА И ПРЕДАЈА ЧЕТНИКА И ЧЕТОВОЋА

После пропасти устанка бугарске окупационе команде уцениле су све устаничке породице и запретиле, ако се јабланички устаници до одређеног рока не предају, да ће их стрељати или интернирати у Бугарску. Бугарска команда и њихов логор на Благом Лазу, више куће Симића, позади Бабиног зуба (Стубла), уценила је 70 породица из Стубле и пет суседних села Гајтана, Дренца, Леца, Секираче и Реткоцера. Уцењени су најпознатије четовође и командири устаничких чета, као Радисав Лукић Рубежић, начелник комитског четничког покрета за јабланички срез, Јован Перовић, четовођа и командант Стубљанског комитског батаљона и његова жена Милица, затим наредник Новица Јовановић, син Милоша Перовића, четовођа и писар Медвеђске општине.²²

Бугарски пуковник Александар Протогеров уценио је четовођу Јована, па је похапсио Милосава Перовића Мата, Милоша Перовића, Тодора Лукића, Секула Радула и Илију Кујовића, Јована Перовановића, Марка Секулића, Благоја Лукића и Баја Гвозденовића (сви из Стубле) и држао их заточене у Нишкој тврђави.²³

Велики број устаничких породица из Стубле, Шилова, Брашјора, Леца и Мискића Бугари су отерали у логоре у Раван-Пећане, затим у куће Мата Перовића и Милоша Симића и у Пустом Шилову, у кућу Миловановића. Преко старца и жена, бугарска команда преговарала је са јабланичким четовођама који су се склањали по забитим планинама и скривницама. И једни и други постављали су услове. Радисав Лукић тражио је да се пuste све породице а нудио своју главу. Јован Перовић упутио је ултиматум по Анђи Марјана Стојовића, из Васиљевца, да се предаје са оружјем и да га задржи, а Новица Јовановић Перовић поставио је Бугарима услов да се породице пuste кући а њега да спроведу у заробљенички логор. Бугарска команда делимично је удовољила предају комита, али су писменим путем Лукићу запретили да ће српски народ груписан из пет села, ако се до 18. марта 1917. не преда, поклати. Јовану Перовићу и његовој жени Милицы, Новици Јовановићу, затим Радисављевим синовима Миливоју (20), Петру (19) и Благоју (17), као и Радисављевом братанцу Радовану Лукићу (18), такође, јабланички устаници, Бугари су гарантовали живот ако се предају с оружјем, муницијом и војном опремом.²⁴

²² Горња јабланица, нов. дело, стр. 381-384; Устанак у Топлици и Јабланици 1917, стр. 91-94; сећање Милисаве Лукића из Стубле.

²³ Исто.

²⁴ Исказ устаника Радована Лукића из Стубле и Јована Перовића из Београда.

Након бугарског ултиматума поменути устаници из Стубле с оружјем предали су се бугарској команди у Реткоцеру. У реткоцерској општини Бугари су их дуго саслушавали и пустили кућама. При напуштању бугарске команде, војници су им одузимали оружје, муницију и опрему. Јован Перовић задржао је пушку и муницију. Кад је видео да батинају људе, дигао је пушку на Бугаре и викнуо им да то не чине јер су дали „часну реч”. Бугарски старшија уплашио се и наредио војницима да прекину с батинањем. Бугари су морали да пусте чланове породице.²⁵

Радисава Лукића команда је задржала ради преговора. Гарантовала му је живот уз објаву о кретању.

Међутим, кад су га пустили да крене кући, мучки су га убили нешто даље од кућа Влаховића и мртвог га опљачкали. Чак су обавестили његову породицу и дозволили да га пребаце у Стублу и сахране на сеоском гробљу. Његове синове Миливоја и Петра и братанца Радована, после неколико дана, ухапсили су код спаљених кућа, спровели у Медвеђу, а одатле у Бугарску. Хапшење је избегао Радисављев син Благоје, који се крио и није се предавао Бугарима. већ је ослобођење дочекао са групом јабланичких комита у планини. Миливоје Лукић умро је у логору близу Једрена, а Петар и Радован Лукић преживели су бугарско ропство у Раковском логору и вратили се кући.²⁶

Четовођу Јована Перовића су 1917. разоружали, ухапсили и заједно са његовом женом - комитом Милицом интернирали у Бугарску, а затечене у Нишку тврђаву пустили кући. Јованову кћи Бојану (14), сарадника српских четника, Бугари су стрељали 1 (14) марта у Гајтану као избеглицу. Јован и Милица Перовић провели су годину и по дана у заробљеничком логору Леле Бургасу и вратили се кући.²⁷

Бугари су Новицу Јовановића Перовића на превару ухапсили. Неко време држали су га у затвору у кафанском подруму Митке Младеновића у Медвеђи, затим у среској апсани у Лебану. Дуго су га саслушавали, мучили и батинали, па пошто ништа није признао ни одао комитску дружину, спровели га у Бугарску, у заробљенички логор у Пловдиву, где је остао до бугарске капитулације. Иако је био предвиђен за стрељање, Бугари га нису убили, плашећи се освете српских комита.²⁸

Новица Јовановић Перовић припадао је групи јабланичких устаника. Обавештајна бугарска служба посумњала је у Новицу па су почели да прате његов рад. Новица је то приметио и о томе обавестио српску четничку организацију.²⁹

²⁵ Исто.

²⁶ Исто.

²⁷ Исто.

²⁸ Исто; Војноисторијски институт, Београд, 11 к.77, ф.1.

²⁹ Исто; Војноисторијски институт, Београд, 11 к.77, ф.1.

После пропасти устанка, бугарске „комитџије”, поручник Петар Орозов у Јабланици а Тане Николов у Косаници, уценама и претњама тражили су преговоре и предају устаничких команданата и четовођа по па Димитрија Димитријевића, капетана Милинка Влаховића. Тошка Влаховића, Ненада Радовића, Бојице Ивовића, Николе Ивовића, Димитрија Беговића, Милоша Ђуровића. Радоша Ракочевића, Синадина Јанковића, Ивана и Вука Плавшића, Гмитра Поповића, Михајла Арсића, Милорада Перовића, Ћирка Миловановића, Јована Перовића. Тодора Митића Слишанчета и других четничких командира чета. Пошто су уцењене њихове породице, велики број четовођа се предао, а мањи део наставио борбу до ослобођења Србије.³⁰

Медвеђске четовође Синадин Јанковић, Михајло Арсић, Гмитар Поповић и Витомир Митровић Бајча, и поред притисака и уцена, нису хтели да се предају. Били су страх и трепет за бугарске посаде у Горњој Јабланици. И није чудо што су и највећи крволоци српског народа Петар Орозов, Тодор Кожахаров и Тане Николов „омекшали” и тражили састанке и предаје горњојабланичких и косаничких четовођа. Четовође Димитрије Беговић и Синадин Јанковић одбили су преговоре са Орозовим, који је био присиљен да са пратњом иде у Реткоцер и моли за преговоре са Синадином Јанковићем. Но, ипак, после дугог нагађања и састанчења устаничких четовођа постигнут је договор да четовођа Гмитар Поповић оде у Медвеђу на преговоре са поручником Петром Орозовим.³¹

Четовођа Гмитар Поповић јануара 1918. године састао се са Орозовим два пута - једном у Реткоцеру, а други пут у Медвеђи. У пратњи поручника Орозова били су угледни мештани Медвеђе, Томо Поповић, Радован Поповић, пападија Александра Стојана Гвоздића и њена сестра Марија, жена капетана Радивоја Денића Рашка. Орозов је тражио предају српских четника и четовођа. После ових састанака неколико се четника Бугарима предало. Четовође Синадин Јанковић и Гмитар Поповић нису се предали већ су остали у земуници до издаје која је довела до њихове смрти.³²

ЗЛОКОБНА ПРЕДАЈА ТУЛАРЧАНА

У хватању српских устаника Бугари су се служили лукавством и обећањима о „амнестији“. Туларске породице држали су дуго у концентрационим логорима у Приштини. Уцењивали су их и злостављали. Тражили су само предају српских комита. Бугарски команданти у Приштини, Ђилилану, Орлану, Медвеђи и Лебану често су слали писма и потернице. Претили су четовођи и команданту Туларског комитског батаљона и његовим четницима да ће, ако се не предају, породице у приштинском логору побити или интернирати у Бугарску. Није се имало куд. Живот њихових породица

³⁰ Исказ Саве Луковића, устаника из Гајтана.

³¹ Исто.

³² *Устанак у Топлици и Јабланици 1917*, нав. дело, стр 91-94

био им је пречи и скупљи од њихових. И храбри Ненад Радовић Зеко за спас своје куће и породице одлучио се на предају. Међутим, многи су били против тога. Зато је долазило и до неоспоразума међу четницима. На крају већања, у шуми изнад Реткоцера, Ненад Радовић Зеко са једним делом својих четника договорио се о условима предаје. Остали његови четници остали су у шумама ишчекујући извештај о судбини комита који су се предали са Радовићем. Са бугарским командантом, пуковником Симјоновим уговорени су услови предаје српских четника. Ненад Радовић Зеко са 16 комита предао се 4. марта бугарској команди у Реткоцеру. Бугари су их повезали и спровели из Реткоцера у Туларе. Топлички устанак Александар Марковић о злокобној предаји Туларчана каже:

„Не сећам се датума кад је једног дана дошао у Туларе бугарски поручник Розов. Окупио је народ у центру села и наредио да се направи круг испред куће Јагоша Николића. Ту, пред кућом, била је крља-балван на коме су сечена дрва. У близини се нашла гомила дуга за кацу, а Розов је прво наредио да изведу кмета села Милутина Ћаловића из Тулара. Свукли су му панталоне и ставили га потрбушке преко крље. Један му је стао ногом за врат, а други на ноге. Војници су га дугама тукли, док није издахнуо. Онда су га повукли са крље на пољану, а на исти начин положили су Николу Вујовића. Кад су и њега претукли, на ред је дошао и Јован Минџоровић. Истог дана обесили су за ноге о једну врбу Јакова Вукотића из Мркоња; док је висио обешен војници су га са свих страна тукли дугама, све док није издахнуо. Бугари су зверски мучили људе, а знам да су Марка Божовића из Спонца везаног пекли угрејаним гвозђем по лицу“.³³

После батинања одвели су их у Медевце, где су их затворили у кућу Петра Јанкетића. Тамо су Бугари држали у затвору још 26 горњојабланичких комита. Бугарски командант Симјонов, уместо да их пусти према договору, изложио их је нечувеном терору. Сутрадан, 5. марта 1917. године, командант је наредио сечу Туларчана. Из велике собе, где су били ухапшени затвореници, убице и целати издвајали су једног по једноги секирама их убијали. Бугари су тада усмртили Ненада Радовића Зека (39), затим његовог шеснаестогодишњег сина Станоја, па Томаша Вујовића, Михаила Радовића, Милоша М. Радовића, Милоша Ј. Јанковића, Перишу Н. Илића, Јована Пантовића, Јована Лазаревића, Милована И. Стевановића, Миливоја И. Стевановића, Милосава Р. Стојовића, Радула Н. Смајовића, Мила М. Пековића, Петра Л. Илића Пера, Риста Ивка Ивковића, Мата М. Шћепановића, Милоја И. Обрадовића, Леку Д. Раденовића, Груја З. Јокића, Марка А. Јововића, Павла Симовића Илића, Пера В. Ивовића, Грујицу З. Јанкетића, Нешка М. Булатовића, Симеуна Н. Пантовића, Новицу И. Петровића, Марка Н. Илића, Јована Б. Пантовића, Радована В. Ђуричића, браћу Тасу и Спасу Петра Стојановића, Митра С. Драшковића, Тодора Г.

³³ *Петнаести септембар*, Београд 17. март 1977- сећање Александра Марковића, четника из Тулара.

Савовића, Божињу Н. Савовића и Васа Б. Вукашиновића. Сечу Туларчана извршио је поручник Митар Куртов са војницима 6. роте III планинског пука.³⁴

МАСОВНА МУЧЕЊА И БАТИНАЊЕ СРБА

У сабирним логорима бугарски официри, подофицири и војници мучили су заточене Србе и Црногорце. Гушећи устанак и вршећи репресалије после њега, Бугари су јавно батинали 4.229 лица: 1.847 мушкараца, 1.579 жена и 303 детета. Батинали су људе свих узраста, чак и стогодишње старце и децу од десет година. Чак су батинали и болесне, изнемогле и рањене људе. Под њиховим батинама, тојагама и корбачима издахнуло је 117 лица.³⁵

Војници бугарских команди и постаја у Бошњацу, Сијаринској Бањи, Бувцу, Бучумету, Медвеђи, Слишану, Реткоцеру, Тулару, Мирошевцу и Лебану свакодневно су тукли Србе. У Бошњацу су испребијали 1.820, Бучумету 430, Медвеђи 373, Гајтану 284, Сијаринској Бањи 210, Тулару 184, Реткоцеру 178 и Бувцу 110 мушкараца, жена и деце. Највећи батинаши били су поручници Петар Орозов (Розов), Петков Н., Коцев Н., Митар Куртов, Павлов Н., Драганов Н., и Табаков Н., Тошев Н., капетан Стојил Петков, војводе Тодоров, Кожукаров, Тане Николов, В. Мандарчев, Дане Мартинов, Димандијев, па старшије Марко Спасов, Марин, Варна и Трајко и потпоручници: Тошев, Газурка, Чакаров, Краев и Тодоров, наредник Марин, потом војници 4, 6, 7. и 11. чете 3, 10. и 11. планинског пука 16. допунске дружине. Највећи целати међу поменутиим Бугарима били су Петар Орозов и Митар Куртов. Они су били прави садисти. О њиховом садизму и данас се у Јабланици и Косаници могу чути потресне приче. У Медвеђској општини Бугари су физички мучили и батинали 152 устаника и старца, 171 жену и 50 деце.³⁶

Много људи из Јабланице је помрло од последица малтретирања и мучења. Бугари су нарочито појачали терор када је ступила на снагу одлука о „помиловању” грађана у топличком и врањском округу. И кад су „престали” убијати српско живље, Бугари су га и даље мучили. У слишанској, реткоцерској, туларској и бањској општини Бугари су тукли све одреда, ударајући чак и женама и деци по сто па и триста батина одједном. У садизму су ишли дотле да су често „грешили” у бројању батина, па су неколико удараца значили као један. Тукли су моткама, тојагама, корбачима,

³⁴ Исто

³⁵ Лесковачки Зборник, LV, Лесковац, 2015. стр. 68-69. Туровић, Ж. Добросав, *Учешће Јабланичана у великом рату 1914-1918*; Архив САНУ, Београд, и бр. 7498; Архив ИИ Војске, Београд, 12 к. 77, ф 1; Архив Србије Београд, АНО, 1301 и 197.

³⁶ Лесковачки Зборник, LV, Лесковац, 2015. Стр. 68-69. Туровић, Ж. Добросав, *Учешће Јабланичана у великом рату 1914-1918*; Архив САНУ, Београд, и бр. 7498; Архив Војске, Београд, 12 к. 77, ф 1; Архив Србије Београд, АНО, 1301 и 197.

штаповима, кундацима, гвозденим шипкама, сувим жилама. Од говеђе коже и поквашеним конопцима, као и сувим кожним жилама. Целати били су свирепи и немилостиви. Ударали су жртве по свим деловима тела, а највише по задњици, затим по трбуху, леђима, рукама, ногама, ушима и лицу, па и по гениталијама. Разлоге за тучу Бугари су увек налазили: за скривање устаника и оружја, за јатаковање, за поздрављање на српски начин, за разговор на српском језику, као и за многе друге сличне преступе, па често и зато што је човек уопште био и што се осећа Србином. У циљу истребљења српског живља, оно што нису постигли пушком, камом и ножем, покушавали су да ураде батином. У Газдару батинали су 10 мушкараца и једну жену, а 63 лица у Медвеђи (33 мушкарца, 18 жена и 12 деце).³⁷

После угушења устанка туларска комитска чета се распала на мање групе. Устаници су се склањали по оближњим шумама дуж старе српско-турске границе. Избегавали су свакодневне бугарске потере. Да би их присилили на предају, Бугари су уценили њихове породице и запретили да ће их стрељати. Да би принудили Сава Ивановића из Медевца и његову групу на предају, ухапсили су целу његову породицу: жену Видну, трогодишњу кћер Стану, старог оца Стевана, мајку Велику, шеснаестогодишњег брата Милоша и снаху Круну. Пред хапшење, пре времена се породила Савова жена Видна. Родила је женско дете. Бугари нису имали милости ни разумевања према породици. Дигли су је са постеље и присилили да пође према Приштини где је био концентрациони логор. Целим путем Бугари су тукли ухапшене људе, жене и малу децу. Видну, која је носила на рукама новорођенче и водила трогодишњу кћи Стану, такође су тукли. Тукли су и жене које су покушавале да јој помогну. Бугарски коњаници тукли су ког год су стигли и хтели. Од Видне су тражили да каже где се крију устаник Сава и његова дружина. Пут је био напоран, водио је преко гудура и планина. Због исцрпљености Видна није могла да настави пут и да носи новорођенче. Сирота жена, на Мутиводи, пошто није могла да издржи болове, као и бугарске батине, бацила је у трње своје новорођенче, старо само један дан. Баба Велика, кршна Црногорка, искочила је из колоне да узме бачено унуче. Бугарски официр звани Ванча, на коњу, испречио се пред старицу и почео корбачем да је немилосрдно туче, све док се није онесвестила и стропоштала на земљу. Велика је била обливена крвљу. Жене из колоне су у глас вриснуле и закукале. Био је то стравичан растанак породице од новорођенчета. Жене су почеле молити бугарског крвника и призивати у помоћ Бога и све свеце за спас детета. Ванчо се смиловао па је само дозволио женама да дигну Велику. Колона, у плачу, наставила је пут. Између жена које су је држале за руке, баба Велика је једва корачала, а новорођенче је остало у трњу крај пута. Истог дана друга колона из Тулара наишла је на

³⁷ Горња Јабланица, нав. дело, стр. 402-403; Казивања Боже Ивановића из Медевца и Марка Миладиновића из Мркоња.

Мутиводу и пронашла изнемогло мало дете. Породица Вуксановић донела је у приштински логор новорођенче и предала га мајци Видни. Међутим, детету више није било спаса. На очиглед ухапшених људи, жена и деце, тек рођена девојчица је умрла.

Устаник Саво Ивановић био је принуђен да се преда бугарској војсци у Горњој Јабланици. По предаји, Бугари су га спровели у приштински логор, а одатле интернирали у Бугарску, у Пловдив, а затим у Варну. Из логора Бабадаку, због неносних услова, Саво Ивановић побегао је са групом логораша у Румунију, а одатле у Русију. По његовом бекству Бугари су његову породицу, после двадесетак дана, пустили кући. Саво Ивановић је у Русији 1917. учествовао у Октобарској револуцији и по повратку кући 1919. године био први комуниста јабланичког краја. У Маћедонцу Бугари су батали 19 лица, 5 мушкараца, 10 жена и 4 детета, а у Капиту два Шиптара.³⁸

У Бучумету Бугари су ухватили Јелицу и Михајла Новаковића, јабланичког устаника, који је у борби био рањен и заробљен. Њих су бугарски војници натерали у плевњу. После тога су је запалили. Брачни другови Јелица и Михајло живи су изгорели. После овог гнусног злочина Бугари су њихове куће спалили, покретне ствари опљачкали, а жене из породице Новаковића силовали. Михајлова два брата и два братанца интернирали су у Бугарску. У заробљеничком логору чувари су убили два Михајлова братанца.³⁹

Сабирни логори били су права мучилишта за Србе. Никодије Радованоћ звани Шмиго, стар 65 година, чувао је стоку изнад села Маћедонца. Скупљао је сува дрва и спремао се кући. Наједном су чобани приметили како му гори кућа, па су почели довикивати:

Шмиго, Шмиго, баца дрва, изгоре ти кућа. Никодије се није двоумио већ је брзо дотрчао запаљеној кући и стао гасити разбукталу ватру.

Мајку вам бугарску, што ми упалисте кућу? — љутито је псовао Бугаре.

Шмига су дохватила четири војника и оборила на земљу. Пришла су им још тројица. Целати су му разврнули вилице, затим му извукли језик, одсекли га и бацили у помахниталу ватру. Радовановића су држали за руке и ноге и присилили га да гледа како му се на ватри пече језик. За то време крв му је текла из уста. На крају, војници су привели Шмига ватри и бацили га у њу. Зачас су се Шмиго и његов дом претворили у пепео.⁴⁰

Бугари су мушкарце, жене и децу из Стубле раздвојили па су их из засека Мискићи провели и груписали у Реткоцер и потом отерали у Медвеђу. Тамо су их, по наређењу Розова, подвргли мучењу. Батали су све редом, не штедећи ни старце, жене и децу. У Стубли су једино остале

³⁸ Исто, Исказ Боже Ивановића из Медевца.

³⁹ *Лесковац и лесковачки крај 1915-1918*, нов. дело, стр. 317-326.

⁴⁰ Исказ Радована Лукића и Илије Јелића из Гајтана.

неспаљене куће Тодора Лукића и Милоша Симића у којима је био смештен бугарски штаб војводе Тодора Кожуклије.⁴¹

Бугарска војска је код куће Радојице Лаковића ухватила у збегу породице Грбовић, Јелић, Младеновић, Матовић, Ђурђевић, Кнежевић и повела их ка Гајтану, у кућу Трипка Бојића, а после их преселила у Дренце.⁴²

Розов је спроводио батинање три плус три. Његови војници би обично жртву оборили на земљу и пресавили потрбушке. Два бугарска војника би стала на руке, а двојица на ноге жртве, док би двојица, један са једне, а други са друге стране, тукли жртву до изнемоглости па и смрти. Тукли су моткама. Бугари су своје жртве називали „багабонти шумски”.⁴³

У сабирном логору у Реткоцеру, у кући Тодора Ристовића и у општинској згради, било је право мучилиште. У том логору Бугари су сместили чланове породице из Реткоцера, Спонца, Бурдеља и Маћедонца. Поручник Петар Орозов и његови војници батинали су не само мушкарце него и жене и децу. Велики број старијих и млађих жена Бугари су силовали. Чак су силовали и дванаестогодишње девојчице. Нарочито се иживљавао Трајко звани Македонац. Ту су Бугари батинали на два начина: на дугачкој дрвеној клупи положили су потрбушке жртву, затим јој везивали руке за један, а ноге за други крај клупе. Други начин батинања: мушкарца или жену ставили су на две дебеле дрвене трупине и жртву дебелим тојагама тукли. На велике муке су ставили Госпаву, жену Спасоја Божовића и кћер Мила Радовића из Тулара. Госпави су поломили руке. Том приликом су силовали Марију Радичевић и Милицу Ристовић.⁴⁴

Добрицу Перовић, из Мискића, бугарски војници су тако крвнички избатинали да сирота жена, скоро годину дана није могла сести ни спавати, већ је све то време провела стојећи. Бугари су претукли Милију Ристовића и Јована Сарића тако бездушно да су их њихови укућани однели кући у дугачким чобанским кабаницама.⁴⁵

По батинању је нарочито био чувен поручник Розов. Једног летњег дана 1917. године Розов је, скоро цео дан, тукао жене и старце пред старом реткоцерском општином, у кући Тодора Ристовића, Довитљиви горштаци су о његовим злочинима испевали песму:

”Куку мени, кукавици!

Бије Розов по гузици.

Отуд Трајко, отуд Варна,

Оста свака гуза кварна.”⁴⁶

⁴¹ Исто.

⁴² Исто.

⁴³ Исто..

⁴⁴ *Горња Јабланица*, нов. дело, стр.382-384; Казивање Душана Ђорђевића из Медвеђе и Радована Лукића из Стубле.

⁴⁵ Исто и исказ Радована Лукића.

⁴⁶ Исказ Василија Жугића, устаника из Реткоцера.

Храбра Црногорка Видна Цветковић пришла је поручнику Розову и оштрим гласом га прекорила: „Слушај, Розов, што загрћеш женама гузице и тучеш их. Ја имам сина Пера, српског капетана, на Солунском фронту, ако би то он учинио, да Бог да ми кући не дошао.”

После неколико дана поручник Розов је покушао да туче кршну Црногорку, стару Милицу Јовановић Чакалицу. Она је имала сина на Солунском фронту. Розов је упита:

– Булка, где ти је син, шта думаш?

– Официру, мој се син храбро бије. Чујеш ли српске топове? Мој син носи палете, он је српски официр. Не загрће људима и женама голе гузице, као ти и не туче - пркосно је одговорила Милица и успротивила се насилнику. Одгурнула је бугарске војнике који су је привели на крљу за батинање. Те речи жене просто су паралисале бугарског поручника. Нешто се људско пробудило у целату. Замислио се и сео на столицу, а из уста окупљених жена и деце отегла се цитирана црногорска песма на рачун његовог дивљачког поступања према жртвама.⁴⁷

Отпевавши ову песму, присутни горштаци су почели да се смеју.

– Што се ови Срби смеју? - упитао је поручник Розов свог тумача.

Кад му је тумач превео песму, он се намрштио и од тога тренутка је престао да батина и туче жене по селима Горње Јабланице.

Бугарски војници у сабирном логору су покушали да силују Зорку Сарић. Та млада и врло лепа девојка, да би избегла силовање, избила је гвоздене решетке и утекла кроз прозор у оближњу шуму, али је касније од страха померила памећу. Све док је била жива, гласно је викала: „Бугари, носим ручак комитама. Не плашим се вас, крвника.” У извештају оптинског суда Медвеђе пише: „5, нико није смео бити господар своје жене, сестре итд. Но се то прикрива због части што је морало да буде”.⁴⁸

Марко Божовић из Спонца имао је дванаест година. Његово старији брат Спасоје био је на Солунском фронту. Бугари су га ухватили и да би од њега изнудили признање о устаницима у кући Тодора Ристовића, подвргли су га мучењу. Дечака су принели ватри, а затим га усијаним машицама пекли по лицу и по телу. И поред страшних мука, дечак није никог потказао, већ се, поред ватре, онесвестио, а бугарски војници су престали да га даље муче. После тога су га пушчаним зрном погодили посред ока, али је зачудо остао жив. Бугари су на исти начин пекли усијаним машицама и Спасоја Бојића.⁴⁹

Митру Ристовић, девојчицу од 13 година, повели су од куће и силовали у оближњој шуми. Силовали су и једну младу девојку из породице Радуловић из Пороштице. Бугари су такође покушали да силују бистру и веома лепу девојку Љубицу Радована Ивововића из Спонца. Она је од страха полудела. Кад су то видели, Бугари су одустали од силовања. Међутим,

⁴⁷ Исказ Василија Жугића, устаника из Реткоцера.

⁴⁸ *Горња Јабланица*, нов.дело, стр.376-378.

⁴⁹ *Исто*. Исказ Марка Гашевића из Спонца.

спаса девојци није било. Да не би бежала од породице у шуми и ишла нага по селу, укућани су је везивали. На жалост, ова лепа девојка убрзо је завршила свој живот.⁵⁰

После тог случаја девојке, лепе и наочите жене, да би избегле бугарско силовање, образе су гребале и ноктима парале, а косу су запуштале и секле, лице и ноге су мазале угљем, па и катраном. Младе су се прерушиле у бабе, носиле стара и поцепана одела од вуне и платна.⁵¹

ГЛАД И БОЛЕСТ ЗА ВРЕМЕ БУГАРСKE ОКУПАЦИЈЕ 1915 - 1918.

Народ у Јабланици и Пустој Реци за време бугарске окупације 1915 – 1918. године, патио је не само од бугарског терора већ и од несносне глади и опаких болести. Од почетка окупације бугарска власт систематски је пљачкала имовину и реквирала стоку и храну. За време спаљивања села храна је изгорела или била опљачкана. Ретко је коме, по скривницама и у земунцама, остало помало жита, па и оно није било за употребу јер је навукло влагу и било буђавно. Соли нико није имао. Највећа глад владала је у спаљеним селима у Горњој Јабланици и пусторечким селима испод планине Радан где су се водиле и највеће борбе. Од спаљивања насеља, у марту 1917, па до новог жита, главна храна Јабланичана била је: дивље неслаано зеље, кувана коприва, киселица, штавањ, печен церов, храстов и буков жир. Буково младо зелено лишће, јагорчевина, земљин корен „љаљак”, слатка папрат, лескова реса, липова и букова кора. Људи су јели и овсен хлеб, црни хлеб од хељде, а највише печен и куван кромпир.⁵²

Главна храна изгладнелих била је дивље, неслаано зеље и кувана коприва. Зеље се јело кувано или измешано са мало кукурузног брашна, печено као зељаник. Због оскудне и једноличне исхране појавила се болест десни које су поцрвенеле и отекле. Ретко ко од те болести није патио. Болест је трајала месецима и болови су били тешки. Харале су дифтерија и трбушни тифус.⁵³

Бугари су у лето 1917. године пописали све њиве под пшеницом, ражи и овсем. Наредили су да се сва летина испоручи бугарској војсци. Чак су из Бугарске довели своје пољаке и чуваре поља. Када су поменуте културе сазреле, жене и људи су ноћу улазили у своје њиве и брали клас по клас белог жита. Морали су жито чупати са кореном да Бугари не би посумњали у крађу. Сламу су закопавали у земљу, а класове су трљали и тако обезбеђивали нужну храну својој породици. Бугари су присилили Јанка Божовића Дрпића, у Гајтану, да буде њихов десетар за заселак Равниште.

⁵⁰ Исто; Архив Србије, Београд АНО, 1315.

⁵¹ Исто; Архив Србије, Београд АНО, 1315.

⁵² *Горња Јабланица*, нав. дело, стр.380-381: Исказ Саве Луковића, Ђурђе Савић, Бегана Луковића и Живојина Ђуровића, сви из Гајтана.

⁵³ Исто.

Захваљујући њему, већи део летине је склоњен у оближњу шуму Гајтана, а њиве су надгледали Воја Н., бугарски пољак, и Никола – Николов, а у Маћедонцу Антанас који је спроводио реквизирање стоке, људске и сточне хране и вршио пљачку.⁵⁴

За време велике глади, у пролеће 1917. године, многе жене Горње Јабланице одлазиле су по жито у удаљена пусторечка села, а друге, пошто нису имале новца, одавале су се просјачењу. Марица Блечић, седамдесетогодишња старица, звана „баба Гроша”, просећи по селима Јабланице и Пусте Реке, исхранила је десеторо унучади која су остала без родитеља и по томе постала у легендарна.⁵⁵

Гајтан, Дренце и Леце страдали су не само од бугарског терора него и од глади. Приликом паљења села, храна је или горела или била опљачкана. Ретко је коме, у скривницама, у земљи остало понешто жита, а и оно што би се нашло било је повукло влагу и омекшало. Ни соли није било. Стога је од паљевине, у марту 1917. Године, до новог жита главна рана брђана била дивље зеље. без соли, кувано у води или печено у земљаним тепсијама. Поред зеља, људи су кували коприве, сакупљали церов и буков жир, па га туцали и јели. И изгорео кромпир који су налазили у згариштима кућа служио им је за храну. Није била реткост да су мала деца сакупљала кукурузна зрна из коњске балеге по друмовима и јела и на тај начин заваравала своје гладне трбушчиће.⁵⁶

Због лоше исхране, слабе одеће и посетљине, као и услед тешког живота. А становало се у подрумима и савардацима, доста мале деце помрло је од запаљења плућа и других болести. Умрли су: Даница П. Јовановић, Радош П. Јовановић. Стана П. Јовановић и Ђуро М. Недић. Ситуација је била тим тежа што у то време није било ни лекова ни лекара.⁵⁷

У лето 1917. године, груписане људе, жене и децу из сабирног бугарског логора у Копрану и Пустом Шилову, Бугари су спровели у лебански концентрациони логор. Тамо су људе и жене држали скоро недељу дана, а малу децу пустили у варош да лутају гладна улицама. Захваљујући помоћи Лебанчана, деца су спасена од страдања и глади.⁵⁸

Од 1915. До 1918. год. били су нарочито раширени: запаљење плућа, тифус, плућна туберкулоза (јевтика), гушобоља и друге болести, које су нарочито косиле малу децу и изнемогле и болесне људе. Није било ни лека ни лекара, а Бугари су били препустили недужне људе смрти. То је била њихова осуда Срба. Од болести у јабланичком срезу умрло је 1.250

⁵⁴ Исказ Марка Божовића, устаника из Гајтана.

⁵⁵ Искази Вујадина Блечића, Александра Марковића и Ђурђе Савић Луковић. Црквени протокол умрлих Јабланице и Пусте Реке.

⁵⁶ Искази Вујадина Блечића, Александра Марковића и Ђурђе Савић Луковић. Црквени протокол умрлих Јабланице и Пусте Реке.

⁵⁷ Исто.

⁵⁸ Исто.

мушкарца, жена и деце. Од запаљења плућа 461, тифуса 332, туберкулозе (ТБЦ) 100, гушобоље и шарлаха 140, грипа 58, дечјих богиња 40, од глади и изнемоглости 22, стомачних болести 21, колере 18. Срчаног стреса 19, дифтерије 13, нервних стресова 10, катара четири, малерије четири, и других болести. Највише је помрло мале деце. Само у медвеђској општини 1917. године умрло је 55 деце, а од тога 21 од запаљења плућа. Умирале су и труднице на порођају, старији мушкарци од водене болести, па и од фруса, срдоболе, епилепсије, пролива и других болести.⁵⁹

Било је оних „срећника” који су успели да сакрију помало пшеничног и кукурузног брашна. Они су често кували скроб од коприве и пекли штаваљ. Сирову младу скроб коприву кували су саму или је пили као чај. Они који то нису имали пекли су церов и храстов жир и јели. Брали су по планинама слатку папрат коју су јели кувану. Међу горштацима владала је општа солидарност. Једни другима помагали су и делили и последњи залогај хране. Међутим, све је то било недовољно да се утоли велика глад и немаштина.⁶⁰

У глади су највише страдала мала деца. Мајке су лутале планинама где су брале буков жир, младу коприву и слатку папрат. Буков жир су туцале на камене плоче и гурале плодове у гладна дечја уста. Дечаци Радован, Живојин и Милосав Туровић из Гајтана, после седам дана и ноћи проведених у раданској пећини, били су толико огладнели да су иза бугарских коњаника сакупљали кукурузна зрна из коњске балеге по сеоским друмовима и јели и на тај начин заваравали своје гладне трбушчиће. Овим дечацима Бугари су плотуном убили мајку Ђурђу и трогодишњег брата Аранђела, а кућу и све зграде спалили, а имовину опљачкали. Од глади је умро и њихов брат Шћепан, стар седам месеци.⁶¹

Устаник Александар Марковић о глади каже:

„Народ је био јадан и гладан. Јео је корење, дивљи лук, жир, а кад дође пролеће стиглоше ко- прива и трава киселица, и то је био прави спас. Памтим да смо имали на имању пуно воћа и пекло се доста ракије од шљива (цибра), а коштице су просипане на пољани. Ми деца, разгртали смо те коштице које још нису иструлиле, ломили смо их и вадили језгро које је било укусно. Кад је у пролеће 1917. године прокласао озими јечам, улазили смо у сред њиве и чупали још зелени јечам, пржили га на сачу и јели. Стигоше и јагоде и зачудо родише да сам могао да наберем пуну канту“.⁶²

О великој глади и немаштини говоре и стихови песме „Глад 1917. године“:

⁵⁹ Протокол Медвеђске цркве умрлих 1915-1918.

⁶⁰ Исто.

⁶¹ Казивање Александра Мартовића устаника из Тулара; Лесковачки зборник, 33, стр.116.

⁶² Исто.

Тешко ропство три године стаде,
Мртав народ лежи на хиљаде;
Да пас пасту прича довијека
Шта је било двадесетог вијека....
Смисли народ на тешке начине.
Поче мљети трољетне клачине.
И глогињу са трнове гране,
С тијем мајке малу ђецу хране.
Плачу дјеца додијале муке —
Склопи мајци око врата руке,
Па је куме: ”Дај нам хљеба, мајко.
Не можемо више живјет вако”.
Гледа мајка, не зна шта да ради.
Види дјецу ће јој мру од гледи.
Не може им да помаже ништа.
Нит замеђе ватре, ни огњишта.
Нит имају од брашна оброка.
Него пасу као друга стока.
Три године и за то вријеме
Црна земља не примаче сјеме...
Све једући траву жућаницу,
И још ресу са љескове гране.
Господа јој не нађоше мане.
У то доба и црне године
Народ једе кору с липовине.
И мељаху кости од ајвана,
И то бијаше сиротињи храна
И трулина из букове пања -
Крвавога тога ископања.
Многи ћаше испуштити душу,
Де не једе траву сријемушу.
То је трава што најпрва ниче,
Кад се снијег у пролеће миче.
Има као магареће уво,
Благо томе ко је није куво.
Коприва је многе спасила,
И зато се она огласила.
Без ње многи мора је нестати.
Па је треба на олтар метати,
Те служити на њу летурђију,
Какве бјеху Танталове муке,
Кад се оде гладно на кулуке.

Свијест мречи, а ноге спотичу.
 А стражари млате и урличу,
 Не да сјести, не да умријети.
 Нити под кров главу унијети.
 Глад је тада нагнала љута,
 Да брат брата изда по сто пута.
 И да своје изгуби врлине,
 Многи мртав оста у прлине,
 Без укопа и самртне књиге.⁶³

Summary

Dobrosav Turović

CRIMES OF BULGARIAN HOUSES AND SELECTED LOGORS

The events described during the Great War, the Toplic Uprising in 1917, came together in the spring of 1917 in Jablanica, Pusta Reka, Toplica and Kosanica. It is a unique event in recent Serbian history. Toplicki uprising forms an integral part of the liberation struggle of the Serbian people for freedom in the 20th century. It was raised in the background of the occupation armies of the Bulgarians and the Austrians and lasted for a month. The ending included southern Serbia. Four detention centers, four battalions and 81 village companies were formed in Jablanica and Pusta Reka. On the 21st of February 1917 in the disaster village of Obilic, a decision was made on Toplicki uprising. The Toplica-Jablanica region was the center of the Ustasha battle. The Resurrectional Army - mostly Serbian peasantry - Chetniks, 12,782 footmen and 364 horsemen - managed to free the vast free territory in a short period of time and liberate larger towns: Kuršumljaja, Prokuplje, Blace, Lebane, Medveđa and Bojnik.

The hot rebellion in Jablanica and the Pustoj reka was a massive national uprising involving about 5,000 ustanika, women, girls, elderly and adult boys in the uprising struck about 2,000 rebels. In the Toplicki insurrection, the traditions of a free state in the Serbian people, which rose against violence and evil, came to the fore, against the political denationalization carried out by the occupiers of Bulgaria. In Jablanica and Pusta Reka, 80 guerrilla fighting and 35 smaller armed conflicts and diversions on the railway line Nis-Leskovac-Vranje were led. The resignation is part of the liberation struggle of Serbia and the Allies in the Great War.

⁶³ Песму је испевао Хаџи Радован Бећировић Требјешки из Никшића.